

ISSN NO . 2676-1297

उलार उपन्यासमा सीमान्तीयता

कटकबहादुर जप्रेल*

अध्ययनसार

यस अध्ययनमा उपल्लो वर्गको शासकीय सामन्तवादी राज्यव्यवस्थाले अवलम्बन गरेको जनविरोधी विचारबाट सिर्जित वर्गीय, लिङ्गीय, जातीय, क्षेत्रीय सीमान्तीयता प्रभुत्व प्रतिरोधको विश्लेषणका लागि सीमान्तीयताको सैद्धान्तिक पक्षलाई मूल आधार मानी 'उलार' उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ। सीमान्तपात्रको प्रतिनिधित्व र पहिचान तथा सीमान्तपात्रको अवाज र प्रतिरोधी चेतना मूलसमस्या र शोधप्रश्नको समाधानका लागि पाठविश्लेषणकेन्द्री गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ। सीमान्तीय अध्ययन भनेको सत्तासम्बन्धबाट सिर्जित विभेद र त्यसबाट विभाजित सामाजिक रूपरेखाका रूपमा परिभाषित विषय हो। यसमा मूलतः सामाजिक संरचनामा राज्यको मूलधारबाट बाहिर पारिएका, इतिहासविहिन र अवाजविहिन शोषित, उत्पीडित, समुदाय, वर्ग वा व्यक्तिको अध्ययन गरिएको हुन्छ। साहित्यिक पाठमा प्रयोग भएका विषयका आधारमा सत्तासम्बन्ध पहिचान गरी केन्द्र र किनारामाथिको आलोचनात्मक दृष्टिकोण सीमान्तीय अध्ययनको प्रमुख कडी हो भने उलार उपन्यासमा सामाजिक शोषक, सामान्त, र राज्यव्यवस्थाको दोहरो मारमा परेका सीमान्तपात्र र परिवेशको जीवन्त प्रस्तुति भएको प्रमाणका आधारमा सीमान्तयताका दृष्टिकोणले अध्ययनीय सामग्री रहेको छ। उपन्यासको केन्द्रमा पञ्चायती व्यवस्था तथा वर्तमान व्यवस्थामा सीमान्त भूमिकामा रहेका प्रतिरोधी चेतना भएका नेपाली जनताका प्रतिनिधि पात्रहरू प्रेमललवा, द्रौपदी र त्यहाँको समुदायलाई प्रतिनिधि मूलक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। देशमा व्यवस्था परिवर्तन भएपनि शासकको व्यवहार, सोच र प्रवृत्तिमा परिवर्तन नभएकोले सीमान्तीय समुदायको अवस्था ज्युँकाज्युँ रहेको चित्र प्रस्तुत गरिएको छ। समाजमा सीमान्त वर्ग, समुदाय वा व्यक्तिमाथि गरिएको अन्याय, अत्याचार, घृणा, उपेक्षा, अवहेलना, शोषण, दमन, उत्पीडन तथा थिचोमिचोको अन्त्यका लागि सीमान्तीय समुदाय वा वर्गले आफूमाथि लादिएको व्यवहार अन्याय, उत्पीडन र उपेक्षाका विरुद्धमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास हुँदै गएको यथार्थलाई महत्त्वका साथ प्रस्तुत गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ।

शब्दावली: उलार, प्रभुत्व, सीमान्तीयता, प्रतिरोधी चेतना,

१. विषयपरिचय

बहुआयामिक प्रतिभाका धनी उपन्यासकार नयनराज पाण्डे (२०२३) नेपाली उपन्यासका आलोचनात्मक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन्। पाण्डेको साहित्यिक यात्राराम्भ 'सुखी जीवन' बालकविता वि.सं.२०३३ सालमा रेडियो नेपालबाट प्रसारणपश्चात् भएको थियो। उनको औपचारिक लेखनको प्रारम्भ २०३९ को 'रूपरेखा' पत्रिकामा प्रकाशित 'केही टुक्रा' शीर्षकको कविताबाट भएको हो। आख्यानमात्रक विधाको सुरुवात भने २०४१ सालको रूपरेखामा प्रकाशित 'मलाई सञ्चै छ' कथाबाट भएको पाइन्छ। पाण्डे साहित्यका कविता, कथा उपन्यास र नाटक विधालगायत नेपाली चलचित्रको पटकथालेखन, संवादलेखन र अभिनयमा समेत त्यतिकै चर्चित छन्। हाल पाण्डेका 'नाङ्गो मान्छेको डायरी' (२०४४), 'विक्रमादित्य एउटा कथा सुन!' (२०४४), 'अतिरिक्त' (२०५०) र 'उलार' (२०५५) गरी चारवटा उपन्यास प्रकाशित छन्। यीमध्ये 'उलार' उपन्यास सीमान्तीय समुदाय सम्बद्ध उपन्यास हो। यहाँ यस उपन्यासलाई आन्तोनिया ग्राम्चीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यसमा सीमान्त समुदायको जीवन र जगतलाई सूक्ष्म ढङ्गले

* लेखक सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालयका विद्यावारिधि शोधार्थी हुन्।

केलाएर यथार्थ चित्र प्रस्तुत गरिएको छ। यस उपन्यासमा समाजका निम्नवर्गीय व्यक्ति, परिवार समुदायका मानिसले सहन गर्नुपरेका वर्गीय,जातीय र लैङ्गिक विभेद तथा सङ्घर्ष, घातप्रतिघात र अन्तर्द्वन्द्वजस्ता विषयलाई सरल रूपमा उठान गरिएको छ। शहरीया जीवनमा देखिएका अमानवीय व्यवहार, स्वार्थी प्रवृत्ति, चरम् राजनीतिक विसङ्गति, लैङ्गिक शोषण, दमन र उत्पीडनको कारुणिक प्रस्तुति गरिएको छ।

यस उपन्यासमा उत्पीडित व्यक्ति, वर्ग र समुदायप्रति सहानुभूति राख्दै समाजमा विद्यमान समाजिक, राजनीतिक, प्रशासनिक, जातीय, वर्गीय आर्थिक, सांस्कृतिक रूपमा हुने शोषण, दमन, उत्पीडन, छलछाम, धोकाबाजी र उपेक्षाको विरोध गरिएको छ। यसमा २०४६ सालमा जनताले रगतको बलिदानीबाट ल्याएको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा पनि सीमान्त समुदायका समस्याको समाधान र उनका आवाजको सुनुवाई नभएको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ। जनताको समस्या ज्यूँकाज्यूँ रहेको राजनीतिक दल, दलका नेता, कार्यकर्ता र प्रशासनिक सेवामा कुनै पनि परिवर्तन नआएको तथा व्यवस्था परिवर्तन भए पनि व्यवहार, सोचाइ र प्रवृत्तिमा परिवर्तन आएको देखिँदैन।

प्रजातन्त्रका निमित्त लड्ने जेलनेल पर्ने योद्धा, सहयोग गर्ने गरिब, असहाय, निमुखा जनताका लागि कुनै जनमुखी कार्यक्रम नल्याएको, उल्टो पञ्चायती दलालहरूको नै हालीमुहाली रहेको कुरा उपन्यासको कथ्य विषय बनेर आएको छ। सीमान्तीय वर्गका लागि जो रक्षक उही भक्षकजस्तै भएको तीतो यथार्थ प्रस्तुत गरिएको छ। प्रजातन्त्र प्राप्तपछि पनि समाजमा हुनेखाने वर्गकै प्रभुत्व रहेको कुरा देखाएको छ। शहरीया समाजमा प्रेमललवा र द्रौपदी जस्ता सीमान्तीय पात्रहरू कसरी पहिचानविहिन, अस्तित्वविहिनर आवाजविहिन भएर अपमानित जीवन जिउन बाध्य छन् भएको यथार्थ देखाएको छ।

राजेन्द्रबाबु र शान्तिराजाजस्ता नेता तथा शिलाबाबु र ननकउजस्ता कार्यकर्ताले सदियौँदेखि सीमान्तकृत वर्गका जनताको दोहन कसरी गर्दा रहेछन् भन्ने दृष्टान्त उपन्यासमा प्रस्तुत गरिएको छ। सीमान्तीयताले सदियौँदेखि दमित, शासित, अवाजविहिन, पहिचानविहिन तथा इतिहासविहिन वर्ग/समुदायलाई बुझाउँछ। परापूर्वकालदेखि शक्तिशाली वर्ग शासकको रूपमा रहने, उसकै नियन्त्रणमा उत्पादनको स्रोत र रोजगारका साधननिहित हुँदा कमजोर तथा शासित वर्ग जहिले पनि चेपुवामा परेको पाईन्छ। यसरी चेपुवा परेका समुदाय, वर्ग, जात, लिङ्गमाथि प्रभुत्वशाली वर्गले सहमति लिएर वा सहमति नलिएर जाँनिदो वा नजाँनिदो ढंगले शोषण गरिराखेको हुन्छ। यिनै सीमान्तीय समुदाय वा पात्रका अवाजलाई पहिचान गर्ने र तिनमा विकसित प्रतिरोधी चेतनाको आत्मसात् गरी उलार उपन्यासको विश्लेषण गरिएको छ।

प्रस्तुत अध्ययनको समस्यासँग सम्बद्ध सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयकार्यबाट प्रथम र द्वितीयक स्रोतबाट गरिएको छ। प्राथमिक स्रोतसामग्रीको रूपमा नयनराज पाण्डेको 'उलार' उपन्यासलाई लिएको छ भने द्वितीयक स्रोतसामग्रीको रूपमा यस शीर्षकसम्बद्ध विभिन्न प्राज्ञ, अनुसन्धाता र समीक्षकका अनुसन्धानात्मक लेख र कृतिसमीक्षालाई आधार मानिएको छ। उपन्यासमा प्रयोग भएका विभिन्न उद्धरणका आधारमा वर्ग, लिङ्ग, प्रभुत्व, प्रतिरोध, ज्ञानको उत्पादन र वितरणसम्बद्ध विषयको विवेचना गरिएको छ। उपन्याससम्बद्ध उद्धरणका लागि पाठविश्लेषणकेन्द्री विधिको प्रयोग गरिएको छ। सीमान्तपात्रको प्रतिनिधित्व र पहिचान तथा सीमान्तपात्रको अवाज र प्रतिरोधि चेतना मूलसमस्याको विश्लेषणका लागि आन्तोनियो ग्राम्चीको 'हिस्ट्री अफ सबाल्टर्न क्लासेस' लाई मुख्य आधार मानिएको छ। यस्तै यसको थप व्याख्याका लागि ताराकान्त पाण्डेयको 'मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र', मोहनराज शर्माको अवरजन र साहित्यको अध्ययन, ऋषिराज बरालको 'मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन' लगायत तारालाल श्रेष्ठ र अभि सुवेदीका प्रभुत्वसम्बद्ध अवधारणात्मक कृतिलाई आधार मानिएको छ भने निष्कर्षमा पुनका लागि विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरिएको छ।

२. सैद्धान्तिक पर्याधार

सीमान्तीयताको विषयसत्ता र शक्तिसम्बन्ध कारणले उत्पन्न भएको विभेद र त्यसबाट विभाजित सामाजिक रूपरेखाको रूपमा परिभाषित रहेको छ। सीमान्तयता राज्यव्यवस्था, शक्ति तथा सत्तासम्बन्धले राज्यको मूलधारबाट

किनारीकृत विभेदीकरण र वञ्चितीकरण गरिएका इतिहासविहिन अवाजविहिन र अस्तित्वविहिन समुदायमाथि हुँदै आएको विभेदको अध्ययन गर्ने नवीन सिद्धान्त हो। आन्तोनियो ग्राम्सीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यताबाट प्रभावित भएको यस अध्ययन पद्धतिको विकासमा भारतीय विद्वान्हरूको अहम् भूमिका रहेको पाइन्छ। युरोपकेन्द्री इतिहासलेखनको व्यतिरेकमा पैदा भएको यस सिद्धान्तले शासक वर्गको इतिहासले वास्तविक इतिहासको प्रतिनिधित्व नगर्ने भएकोले वास्तविक इतिहासका लागि तल्लो वा किनारीकृत वर्गको इतिहासलेखन हुनुपर्ने मान्यतासँगै यसको प्रारम्भ भएको पाइन्छ। सीमान्तीय अध्ययनले साहित्यमा चित्रित गरिब, असहाय, अशक्त, महिला, दलित, जनजाति, उत्पीडित क्षेत्र, वर्ग, भाषा आदिको सत्तासँगको सम्बन्ध, तिनको प्रतिनिधित्व, पहिचान, सत्तासँगको वर्चस्व, प्रतिरोधी चेतना, ज्ञानको उत्पादन र वितरण तथा तिनको प्रतिनिधित्वको खोजी गरिएको हुन्छ। ग्राम्सीले आफ्नो 'प्रिजन नोटबुक'मा सीमान्तीयतामाथि टिप्पणी गर्दै इतिहासलेखनको प्रक्रियामा फरक मत अधि सौँदै सत्ता र शक्तिलाई केन्द्रमा राखेर लेखिएको इतिहासले वास्तविक इतिहासको प्रतिनिधित्व नगर्ने भएकोले इतिहास तल्लो वर्गलाई आधार मानेर लेख्नुपर्ने अवधारणा सार्वजनिक गरेका छन्। ग्राम्सीले सीमान्तयताको मूल मान्यतालाई संश्लेषित गर्दै परम्परित इतिहासलेखन शासक र राज्यको न्यायिक र राजनीतिक विषय रहेको हुँदा राज्य र न्यायिक प्रक्रियाभन्दा पृथक रहेका विचारधारा, नागरिक समाज र तिनीहरूबीचको औपचारिक सम्बन्ध भएका समुदाय नै सबाल्टर्न समूहका रूपमा रहने गर्दछन् (सन् २००६, पृ.१३)। अतः सामाजिक संरचनामा राज्यको शक्ति र सत्ताको पहुँचबाट वञ्चितीकृत भएका असहाय, अपाङ्ग, महिला, दलित, जनजाति, उत्पीडित समुदाय नै सीमान्त वा सबाल्टर्न हुन्। आन्तोनियो ग्राम्सीद्वारा *प्रिजन नोटबुक* (१९७३) सीमान्तीयता तथा प्रभुत्व/वर्चस्व, हेजेमनीशब्दको प्रयोग गरेका छन्। यसको केन्द्रीय सार के हो भने बिनाबल प्रयोग पनि समाजभित्रका विभिन्न वर्गलाई प्रभुत्वले बाँधेको हुन्छ। यो त्यतिवेला प्राप्त हुन्छ, जब उच्च वर्गले बौद्धिक र नैतिक नेतृत्व सिर्जना गरेर आर्थिक शक्ति प्राप्त गर्छन्। यसले नेतृत्व प्राप्त गर्नको लागि श्रमजीवी वर्गसँग सहमति गरिन्छ र एउटा साझा मान्यताको विकास गरिन्छ (पाण्डे, २०७३, पृ.६४)। यहाँ उपल्लो वर्ग, शासक, सामन्तले बलपूर्वक वा बिनाबल कमजोर वा तल्लो वर्गमाथि परापूर्वकालदेखि थिचोमिचो गर्दै आएको देखिन्छ। युगौँदेखि इतिहासको पानाबाट बाहिर फ्याँकिएका सबाल्टर्न वर्गको आफ्नै इतिहासलेखन गर्ने उद्देश्यले सन् १९८२ देखि दक्षिण एसियामा सबाल्टर्न अध्ययन अभियानको रूपमा सञ्चालनमा आएको हो (श्रेष्ठ, २०६८, पृ.२)। रञ्जित गुहाको नेतृत्वमा सबाल्टर्न अध्ययन समूह निर्माण भएको हो। यस समूहले माथि/टुप्पाबाट तलतिर इतिहास लेख्ने परम्परालाई खारेज गरी तल/जराबाट इतिहास लेख्ने र सबाल्टर्नलाई केन्द्रमा राखेर इतिहास सामु ल्याउने दह्रो कदम चाल्यो। पछि यस समूहमा एडवाड सइद र गायत्री चक्रवर्ती रिस्पभाकसमेत संलग्न भएपछि यसले थप विस्तार पायो र यो सबाल्टर्न अमेरिका, अफ्रिका, अरब र केही पश्चिमी मुलुकमा फिँजिन फुयो (शर्मा, २०७० पृ. ३१८)। सीमान्तीयकृत वर्ग समाजको सबैभन्दा तल रहेको हुन्छ, तर यसको उत्पादनको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण भूमिका भएपनि उपभोगको अवस्थामा भने उसको महत्त्व किनारामा पुगिसकेको हुन्छ। यसरी इतिहासका कालखण्डमा एउटा केन्द्रले अनेकन ढङ्गले निर्माण गरेको किनाराको वर्ग नै संसारभर सीमान्तीयकृत वर्गका नामले परिचित छ। सबाल्टर्नको अध्ययन गर्नेले उपेक्षित इतिहासका कालखण्डलाई अध्ययन गर्नुपर्छ भनी मानेकाले मार्क्सवादी चिन्तक इटालेली एन्टोनियो ग्राम्सीबाट सबाल्टर्न शब्दको प्रयोग गरेको हो (सुवेदी, २०६८, पृ.११९)। यसरी सीमान्तीयकृत वर्ग वा समुदाय भनेको निम्न, उपेक्षित, उत्पीडित, किनारीकृत, अवाजविहिन र अधिकारविहिन वर्गलाई बुझाउँछ। समाजका गरिब, सर्वहारा वर्गलाई बुझाउन सबाल्टर्न शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ। अतः सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र जातीय रूपले उत्पीडनमा परेका जाति, जनजाति, दलित, महिला, श्रमिक वर्गको पर्यार्यको सबाल्टर्न शब्दको प्रयोग गरिँदै आएको पाइन्छ।

सबाल्टर्न अध्ययनको एउटा महत्त्वपूर्ण अवधारणा प्रतिनिधित्व हो। प्रतिनिधित्वको शाब्दिक अर्थ कुनै व्यक्ति, समाज, वर्ग, विषय, घटना आदिको उपस्थिति जनाउन भन्ने हुन्छ। यसले समाजमा स्वतन्त्र अस्तित्वबोध गर्ने व्यक्ति, समाज, वर्गलाई सङ्केत गर्दछ। यसमा समाजका हरेक व्यक्तिको अधिकार तथा प्रतिनिधित्व हिसाबले नैसर्गिक रूपमा सुरक्षित रहनुपर्छ भन्ने मान्यता सबाल्टर्न अध्ययनले बाकेको हुन्छ। यसरी प्रतिनिधित्वको हिसाबले समाजमा जातीय भूमिका, वर्गीय चरित्र, लैङ्गिक सहभागिताको खोजी गरिएको हुन्छ (सुवेदी, २०६८, पृ.१७०)। यसरी कृतिभित्र जातीय,

वर्गीय, लैङ्गिक रूपमा प्रभुत्वशाली वर्ग वा सीमान्तीकृत वर्ग कसको प्रतिनिधित्व गरिएको छ भन्ने कुराको अध्ययन नै सीमान्तीय अध्ययन हो। समाजमा व्यक्ति वा समुदायको पहिचान त्यो समुदाय वा व्यक्तिको परिचयको रूपमा रहन्छ। पहिचान ती व्यक्ति वा समुदायको निजत्वसँग जोडिने हुँदा उनीहरूका लागि यसले निकै महत्त्व राखेको हुन्छ। सीमान्तीकृत समुदायले आफ्नो प्रतिनिधित्वद्वारा समाजमा पहिचान खोजेको हुन्छ। पहिचानको लागि तिनीहरूको कतै दहो तथा कतै फितलो उपस्थिति रहेको पाइन्छ। सीमान्तीयताको पहिचानका सम्बन्धमा गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाको विचारलाई उद्धृत गर्दै अभि सुवेदीले भनेका छन्, “उनलाई चाख लाग्ने परिभाषा यस्तो छ- सबाल्टर्न भनेको सबै प्रकारको सामाजिक गतिशीलताबाट अलग हुनुको अवस्था हो।” यसरी कृतिभित्र जातीय, वर्गीय र लैङ्गिक दृष्टिकोणले सीमान्तीकृत समुदायको उपस्थिति कस्तो अवस्थाको छ भन्ने कुराको प्रतिनिधित्वमा खोजी गरिन्छ। सबाल्टर्नलाई मार्क्सवादी विश्लेषक ऋषिराज बराल (२०७७) ले यसरी चिनाएका छन् - ‘समाजमा जातीय, वर्गीय तथा लैङ्गिक दृष्टिकोणले हेपिएका, दिबिएका, ओभेल्मा परेका, निर्धा, निमुखा, कमजोर उत्पीडित वर्ग वा समुदाय हो। जुन राज्यको मूलधारभन्दा बाहिरै रहेको हुन्छ’ (पृ. १७२)। परम्परादेखि समाजमा जातीय, वर्गीय तथा लैङ्गिक दृष्टिकोणले उत्पीडित भएको समुदाय सीमान्तीकृत समुदाय हो।

विभेदकारी सामन्ती शक्तिकेन्द्र र राज्यसत्ताको विरुद्धमा जागरुक भएर आफ्नो हक, अधिकार, अवसर, पहिचानका लागि क्रियाशील भएर अवाज उठाउन सक्ने चेतना नै प्रतिरोधी चेतना हो। अतः सत्ता विरुद्धमा असत्, न्यायका विरुद्धमा अन्याय, मानवीयताका विरुद्धमा अमानवीयता, समानताको विरुद्धमा असमानता, नैतिकताका विरुद्धमा अनैतिकताको विभेदकारी व्यवहार गर्ने शक्ति विरुद्ध खडा हुने चेतना प्रतिरोधी चेतना हो। कुतिमा सीमान्तीकृत समुदायका लागि को कसरी बोलेको छ ? कृतिमा पात्र आफै बोलेको छ कि लेखक बोलेको छ ? वा समाख्याता बोलेको छ भन्ने कुराको अध्ययन सीमान्तीयताभित्र गरिन्छ। यिनै सैद्धान्तिक मान्यतामा केन्द्रित भएर उलार उपन्यासमा सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व र पहिचान तथा सीमान्त पात्रको अवाज र प्रतिरोधी चेतनाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ।

३. उलार उपन्यासमा सीमान्तीय विश्लेषण

उपन्यासकार नयनराज पाण्डेको ‘उलार’ (२०५५) उपन्यास सीमान्त तहका जनताको सङ्घर्षको जीवन्त कथा हो। यसमा निम्नवर्गका मानिसले सामन्तवर्गबाट सदियौँदेखि भोग्दै आएका समस्याहरूलाई प्रस्तुत गरिएको छ। २०४६ सालको जनआन्दोलन पश्चात् पनि सीमान्तीकृत जनताको जीवनमा कुनै सुधार नआएको, उनको जीवनमा विगतभन्दा खासै फरक नआएकोमा निराशा अभिव्यक्त गरिएको छ। पञ्चायतकालीन शासन व्यवस्था र प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा तात्त्विक भिन्नता नदेखिएको, उनै विगतका शोषक, सामान्तहरूको हालीमुहाली रहेकामा दुःख व्यक्त गरिएको छ। यसमा सीमान्तीकृत वर्गका जनता प्रेमललवा र द्रौपदी जस्ता पात्रलाई कसरी दमन, शोषण र उत्पीडन गरिएको छ भन्ने कारुणिक विषयको प्रस्तुति गरिएको छ। समाजमा धनीहरू दिनप्रतिदिन धनी बन्दै गएको र गरिब दिनप्रतिदिन थप गरिब बन्दै गएको दुःखद विषयलाई उठान गरिएको छ। यहाँ सीमान्तीयतासम्बन्धी पहिचान र प्रतिनिधित्वको अवधारणाका आधारमा उलार उपन्यासको अध्ययन गर्दै सीमान्तीकृत पात्रको अवाज र प्रतिरोधी चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ।

३.१ सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व र पहिचान

उलार उपन्यास देशमा २०४६ सालपछिको प्रजातान्त्रिक व्यवस्थामा सीमान्त समुदायका जनताको जनजीवनको यथार्थलाई विषय बनाएर लेखिएको हो। उलार उपन्यास सीमान्त समुदायको बेग्लै दस्तावेज हो। जनताका लागि भनेर बनेका राजनीतिक पार्टी र तिनका नेताहरूको जनविरोधी चरित्रको तस्वीर हो। यसमा प्रेमललवा, द्रौपदी, राजेन्द्रबाबु, शान्तिराजा, शिलाबाबु, ननकउ, कलुवा, भौजी, सावित्री, असई कृष्णबहादुर, पी.ए. यातायात मन्त्री, प्रहरी जवान कृष्णबहादुर, बुढो मानिस, कृष्णा, पसले पाले, दोपदीका बुबा, आमा, उसकी छोरी, अस्ताभ आलम, बसन्ती (घोडी) आदि पात्रको प्रतिनिधित्व भएको छ। यिनीहरूमा प्रेमललवा, द्रौपदी, सावित्री, कलुवा, भौजी, कृष्णा, पाले, बुढो मानिस, दोपदीका आमा, बुबा र छोरी सीमान्तीय पात्रका प्रतिनिधि हुन्। यिनीहरू सदियौँदेखि उपल्लो वर्गबाट दमित, शोषित,

उपेक्षित, अपहेलित र अपमानित हुँदैआएका छन्। राजेन्द्रबाबु, शान्तिराजा, शिलाबाबु, ननकउ, पी.ए, असई विष्णुप्रसाद, यातायात मन्त्री आदि सामन्ती समाजका प्रतिनिधि हुन् वा प्रभुत्वशाली वर्गका प्रतिनिधि पात्र हुन्। यिनीहरू प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा सहमतीय आधारमा वा सहमतिविना सीमान्तीकृत पात्रहरूलाई शोषण र दमन गर्दैआएका छन्। यसलाई यिनीहरू समाजमा आफ्नो अधिकारभै प्रयोग गर्दै आएका छन्।

आन्तोनियो ग्राम्सीका अनुसार समाजमा उपल्लो वर्गको प्रभुत्व कायम रहेको पाईन्छ। यिनले गरिब सीमान्तीकृत जनताका अवाजलाई दमन गरेका हुन्छन्। अरूको श्रमलाई विनामूल्य प्रयोग गरेका हुन्छन्। आफूलाई मन परेको वस्तुलाई उपयोग गर्न अधिकार ठान्छन्। यस्तो वर्गले अरूको जीवनमाथि खेलवाड गर्दछन्। यिनले समाजमा विकृत, विस्डगति मचाएको पाईन्छ। तर अरूले त्यसको विरोध नगरी चुपचाप रहन गरेको देखिन्छ। जुन तलका साक्ष्यले पुष्टि गर्छ :

साक्ष्य - १

द्रौपदी उसकै अगाडि ननकउसित सुती। रातभरि द्रौपदीलाई ननकउले मादल बनायो र मादलको अवाज उसले चित्त दुःखाउँदै सुनिरह्यो। पेमललवा भल्याँस्स ब्युँभियो। आँखाबाट आँसु बगिरहेको रहेछ। पुछ्यो। सपना पनि कस्तो भयानक। सपनाबाट ब्युँभियो पनि धेरैबेरसम्म ऊ द्रौपदीको व्यवहारमा दुःखी र निराश भैरह्यो। (पाण्डे, २०५५ पृ.१०)।

प्रस्तुत गद्यांशमा उलार उपन्यासकी मूल नायिकाको रूपमा रहेकी द्रौपदी सीमान्तीय पात्र हो। पुख्यौलीदेखि यौनपेसा अवलम्बन गर्दै आएको बादी परिवारकी चेली हो। उनका भ्रुपडीमा बुढी आमा र एउटा सानी छोरी रहेकी छे। बाध्यतामा परेर विवाह नहुँदै कुमारत्व लुटिएकी अपमानित छोरीकी प्रतिनिधि पात्र हो, द्रौपदी। द्रौपदी दिनरात नभनी निःशुल्क तथा सशुल्क रूपमा सयौँ मानिससँग यौनसम्पर्क गर्न विवश नारी हो। उनी आफूलाई माया गर्ने प्रेमललवालाई छोडी शान्तिराजाको स्वकीय सचिव ननकउसित रात बिताउन पुगेकी देखिन्छे। ननकउले प्रेमललवाकै अधि रातभर यौनान्द लिइएको छ। गायत्री स्पिभाकले भनेभैँ सबाल्टर्नहरू बोल्न सक्दैनन्। उनीहरू अवाजविहिन भएर अपमानित र अस्तित्वाहिन जीवन जिउन बाध्य भएका हुन्छन्। यहाँ पनि प्रेमललवा र द्रौपदीको अवस्था त्यही देखापर्दछ। जीवन गुजराका लागि बादी समुदायको पेसा नै देहव्यापार बनेर आएको छ। राज्य यसमा मूकदर्शक भएर खडा भएको देखिन्छ। जुन मानवीय सभ्यताको लागि कलङ्क हो।

सबाल्टर्न भनेको सबै प्रकारको सामाजिक गतिशीलताबाट अलग हुनुको अवस्था हो। समाजमा जातीय, वर्गीय तथा लैङ्गिक दृष्टिकोणले हेपिएका, दबिएका, ओभेलमा परेका, निर्धा, निमुखा, कमजोर उत्पीडित वर्ग वा समुदाय हो। जुन राज्यको मूलधारभन्दा बाहिरै रहेको हुन्छ। यिनीहरू परम्पदेखि नै ठगिएका हुन्छन्। सबाल्टर्न व्यक्तिको प्रतिनिधित्व समाज कस्तो अवस्थामा रहेको हुन्छ भने कुराको दृष्टान्त तलका साक्ष्यले थप स्पष्ट पारेको छ :

साक्ष्य - २

हो, वास्तवमा प्रेमललवालाई हिसाब गर्न आउँदैन। सौ पचासको पनि लेनदेन गर्नुपन्थो भने कन्फुउज भैइहाल्छ। दुईचार अक्षर पढेको भए पो। नौ दश वर्षको उमेरदेखि टाँगा चलाउँछ प्रेमललवा। आठ-दश वर्षकै उमेरमा बाबुको घर अगाडि टूकले किचिएर मृत्यु भयो आमा त्यही साल दमले मरी। निमोनियाले पिरोलेपछि टाँगा भाडामा लगाउन छुटेपछि उसलाई हातमुख जोर्ने उपाय नभएपछि राजेन्द्रबाबुले सल्लाह दिए। घर बेच्।

कुल जम्मा तीस हजारमा उसले त्यो घर जग्गा बेच्यो। शिलाबाबुले दाम सोधे एक लाख भन्नु भनी सम्भाएका थिए। उसले त्यही भनेको थियो। उसले एक लाखको कागजमा ल्याप्चे लगायो र तीस हजार बुभ्यो (पृ.१३-१५)।

प्रस्तुत उपन्यासमा जातीय तथा वर्गीय विभेदको चरमोत्कर्ष रूप देखिएको छ। समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले उत्पीडित वर्गमाथि गरिएको दमनको कारुणिक चित्र प्रस्तुत गरिएको छ। प्रेमललवा सीमान्त समुदायको अनपढ टुहुरो बालक हो। ऊ कलिलो उमेरमा कडा श्रम गर्न बाध्य भएको पात्र हो। सानै उमेरमा आमाबुबा गुमाएको प्रेमललवा समाजका शोषक समान्तका प्रतिनिधि राजेन्द्रबाबु र शिलाबाबुको छलछामबाट सहमतीय आधारमा ठगिएको छ। उसको प्रतिकूल परिस्थितिको फाइदा उठाएर नेपालगन्जको मूल सडकको चोकमा रहेको घरजग्गा बेच बाध्य पारेको छ। गरिब, अशिक्षित, असहायमाथि सहयोग गर्नको साटो एक लाखको कागजमा ल्याप्चे चेपाएर तीस हजार मात्र उसको हातमा थमाएको छ। बाँकी रुपियाँ दुवै जनाले कुम्लाएका छन्। सबाल्टर्नहरू समाजमा उपल्लो वर्ग र जातबाट ठगिँदै आएका छन् भन्ने कुरा यसबाट छलङ्ग भएको छ।

समाजमा सांस्कृतिक आर्थिक, सामाजिक, वर्गीय र जातीय रूपमा थिचिदै आएको समूह सीमान्त समुदाय हो। उलार उपन्यासमा जग्गाविहिन बादी समुदायका छोरीबुहारी वंशजका रूपमा देहव्यापारलाई अगाल्नु बाध्य छन्। यिनले देहव्यापारलाई आफ्नो काम वा धर्म ठानी स्वीकार गरेको पाईन्छ। यिनीहरूमाथि जो रक्षक उही भक्षक भनेभैं राज्यबाट सुरक्षाको साटो पीडा पाएको छ। जुन तलका साक्ष्य पुष्टि गरेको छ :

साक्ष्य - ३

द्रौपदीको बाउ छ आमा छे। ९-१० वर्षकी छोरी छे। छोरी कसबाट जन्मिई उसलाई पनि थाहा छैन्। कहिलेकाहीँ उसलाई आफ्नी छोरीको अनुहार असइ कृष्णबहादुरको जस्तो लाग्छ। कहिले भूतपूर्व इनस्पेटर जगतबहादुरको जस्तो लाग्छ। कहिले भूतपूर्व प्रधानपञ्च हर्कमानको जस्तो लाग्छ। कहिले बहराइचको कबडिया असलमको जस्तो लाग्छ।..

कुनै निक्कौँलमा पुन नसक्ने भएपछि छोरी कसकी भन्ने कुरा उसले सोच्नु छाडिसकेकी छ। छोरीलाई आफ्नो पुरानो नाम दिएकी छ- सीता (पृ. १७)।

प्रस्तुत साक्ष्यले सीमान्तीकृत बादी समुदायको परिवारको कहालीलाग्दो चित्र प्रस्तुत गरेको छ। यसमा यो समुदायले देहव्यापारलाई पुख्र्यौलीदेखि अँगाल्दै आएको छ। आमाछोरीले सँगसँगै ग्राहकलाई यौवन बेचेर जीविका गर्नुपरेको छ। यसमा राज्यका सुरक्षा निकायले सुरक्षा दिनुपर्ने ठाउँमा निःशुल्क यौनआनन्द मागेको छ। विवाह नभएकी द्रौपदीबाट ९-१० वर्षकी छोरी भएकी छ तर उसको बाबुको आमालाई पनि पत्तो छैन ? दिनरात थकाई नभनी सयौँ जना यौनका प्यासीहरूको प्यास मेटाउनु बाध्य हुनु परेको देखिन्छ। जसमा असई-इन्स्पेन्टरदेखि प्रधानपञ्च र असलमसम्मका ग्राहक सहभागी छन्। प्रारम्भमा सीता भएर जन्मेका चेलीहरू पछि द्रौपदी भएर बजारमा चिनिन विवश देखिन्छन्। त्यसकारण गायत्री स्त्रिभापाकले भनेभैं यिनको बारेमा अरूले बोली दिनुपर्छ। यिनका अधिकारको सुनिश्चितता गरिदिनु पर्छ। अनि मात्र सबाल्टर्नहरूले न्याय पाउँछन्।

नेपालमा प्रजातन्त्रिक व्यवस्था र राजनीतिप्रति ठुलो अपेक्षा राखेर आन्दोलनमा कयौँ सर्वसाधारण जनताले बलिदानी दिएका थिए तर प्रजातन्त्रका निमित्त शहादत दिने ती वीरयोद्धाको सपनामा नेता कार्यकर्ताबाट तुषारापात भएको छ। वास्तविक योगदान गर्ने पात्र अवसरबाट वञ्चित भएका छन् पुरानै पञ्चायती दलालहरूको बिगबिगी देखिएको छ जसबाट प्रेमललवाजस्ता उत्पीडित जनता थप पीडित भएका छन्। उनको आशा निराशामा बदलिएका छन्। भुट्टा आश्वसनले यस्ता वर्गलाई थप दुःख थपेको छ। आफ्नो मतलब सिद्ध भएपछि जनतालाई चिन्न छोडिएको छ। जुन तलको साक्ष्यले स्पष्ट पारेको छ :

साक्ष्य - ४

काठमाडौँको पाँच-सात दिनको बसाइमा प्रेमललवा छिन्नभिन्नभयो। उसभित्रको आशा र विश्वास मृतप्राय भयो। दुब्लायो प्रेमललवा। एक पसलको ऐना हेर्दा उसले आफैँलाई नचिनेको। ऊ मैलो

थियो । उसले चप्पल लगाउनै छाड्यो । छाती दुख्नु थाल्यो । अब काठमाण्डौ बसेर केही हुँदैन । ऊ बसपार्क आयो । टिकट काट्यो । पैसा सिद्धियो । ऊ रिक्तो भएर घर फर्क्यो (पृ.५१-५२) ।

प्रस्तुत साक्ष्यमा दिनभर टाँगा चलाएर खाने प्रेमललवाको टाँगा शान्तिराजाको विजय जुलसमा प्रयोग भएको छ । विरामी घोडी त्यसमा ओभरलोड मानिस हुँदा उलार भएर यसका कारणबाट उसको घोडीको मृत्यु भएको छ । राजेन्द्रबाबुको सिफारिसमा घोडीको क्षतिपूर्ति लिन शान्तिराजाबाट प्रेमललवालाई काठमाडौं बोलाएको छ । आफ्नो भएभरको पैसा र द्रौपदीको कानको भुम्का समेत बेचेर प्रेमललवा काठमाडौं हिँडेको छ । मन्त्री भएका शान्तिराजाबाट घोडीको क्षतिपूर्ति त कहाँ भेट पाउन पनि एक हप्ता लागेको देखिन्छ । कहिले वालुवाटार, कहिले सिंहदरबार त कहिले मन्त्री क्वार्टर धाउँदाधाउँदै खुट्टाको चप्पल फाँटेको छ । लुगा मैलो भएको छ । अनुहार नचिने भएको छ । खल्तीको पैसा सबै सिद्धिएको छ । विचरा प्रेमललवाका लागि काठमाडौं यात्रा चोक्टा खान गएकी बुढी भोलमा डुबेर मरी भनेभै रिक्तो हात निराश भएर घर फर्किन बाध्य भएको छ । नेता, कार्यकर्ताले चुनावको बेला दिने आश्वासन केवल देखाउने हातीका सेता दाँत मात्र हुन् भन्ने कुरा माथिका गद्यांशबाट छर्लङ्ग भएको छ । अतः सीमान्त व्यक्ति, वर्ग र समुदाय यसरी नै माथिल्लो जात, वर्ग, नेता र कार्यकर्ताबाट पीडित हुँदैआएका छन् ।

३.२ सीमान्त पात्रको आवाज र प्रतिरोधी चेतना

सीमान्तीकृत समुदाय /पात्रले आफूमाथि भएको अन्याय, थिचोमिचो, दमन, शोषण तथा उत्पीडनको बोध गर्नु सचेतना हो । यस्ता उत्पीडित पात्रले आफू ठगिएको, लुटिएको र दिबिएको पत्ता पाएर अन्याय र उत्पीडनको विरोधमा आवाज उठाउनुनै प्रतिरोधी चेतना हो । उलार उपन्यासमा पनि सीमित मात्रामा भएपनि राजेन्द्रबाबु, शिलाबाबु र मन्त्री शान्तिराजाबाट धोका खाएपछि प्रेमललवामा सचेतना बढेको छ । आफूमाथि भएको अन्याय, धोकाबाज, ठगीबाजले उसको मानसपटलमा चेतनको बत्ती जलेको छ । उसमा आफ्नो स्वतन्त्रताको आवाज उठाउने र आफ्नो पक्षमा निर्णय गर्ने साहस आएको छ । जुन कुरा तलका साक्ष्यले प्रष्ट पार्दछ :

साक्ष्य - १

तर- आज- यतिखेर-बाटोमा- उसले थाहा पायो । यहाँ आफ्नो वरिपरि केही त छ, जसले मान्छेलाई-ऊ जस्तालाई निरन्तर पछाडि धकेलिँदै छ,.. मेनरोडबाट सुर्खेतरोड, सुर्खेतरोडबाट कोरियनपुरवा र कोरियनपुरवाबाट परसपुर ।..म र म जस्ताहरू सधैँ धकेलिरहन्छन् (पृ. ५८)।

प्रस्तुत साक्ष्यबाट युगौदेखि प्रभुत्वशाली वर्गबाट समाजमा सीमान्त वर्ग अन्यायमा पर्दैआएको कुरा देखाईएको छ । प्रभुत्वशाली वर्ग/जातले सम्भव भएसम्म प्रत्यक्ष रूपमा त्यसो सम्भव नभएमा अप्रत्यक्ष रूपले दमित र शोषित गरेका हुन्छन् । सीमान्त समुदाय पछाडि परेको नभई पारिएको समुदाय हो । यसमा पनि नेपालगञ्ज शहरको मेनरोडमा घरजग्गा भएको प्रेमललवा समान्त राजेन्द्रबाबु कारण त्यो जमिन सस्तो मूल्यमा बेचेर सुर्खेतरोडमा सर्न बाध्य भएको छ ।

त्यस्तै बिस्तारै त्यही सामान्तका कारण सुर्खेतरोडमा पनि जमिन महँगो हुन थालेपछि त्यसलाई पनि बेच्न लगाएर सीमान्त बस्ती कोरियनपुरवामा धकेलिएको छ । त्यहाँ पनि विकास हुन थालेपछि त्यहाँको पनि जमिन बेचाएर सीमान्त बस्ती पारसपुर सर्न बाध्य पारिएको देखिन्छ । एकातिर राजेन्द्रबाबुले सहयोग गरेजस्तो गर्ने अर्कोतिर प्रेमललवाको सम्पत्तिबाट कमिसन असुल्दै जाने नियति रहेको छ । यो कुरा प्रेमललवाले व्यापक रूपमा ठगिएपछि बल्ल थाहा पाएको छ । त्यसकारण उसमा प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको छ । उसले बुझेको छ कि यस्ता जुकारूपी सामान्तको हालीमुहाली रहेसम्म आफूजस्ता मानिस समाजमा अधि बढ्न सक्दैनन् । त्यसकारण प्रेमललवाजस्ता पात्रमा सचेतना बढेको देखिन्छ । समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले श्रमविना मुनाफा कमाउन चाहन्छन् । उनीहरू अर्काको श्रममा मोज गर्न चाहन्छन् र ती श्रमिक वर्गको मूल्य पनि चुकाउँदैन । त्यही कुरा तलका साक्ष्यले दशाएको छ :

साक्ष्य - २

प्रेमललवाले निश्चय गरेको छ। अबदेखि उसले राजेन्द्रबाबु र उसको परिवारलाई फिरीमा टाँगामा बसाउने छैन।.. शान्तिराजा जस्ताको बोभ्रलाई-ओभरलोडलाई टाँगामा स्वीकार्ने छैन। र टाँगालाई उलार हुन दिने पनि छैन (पृ.५८)।

प्रस्तुत साक्ष्यमा प्रेमललवा आफ्नो घरजग्गा बेचेर सानै उमेरमा टाँगामा चलाएर जीविका चलाउने टुहुरो बालक हो। टाँगामा किन्न र लाईसेन्स निकाल्ने प्रक्रियामा सहयोग गरेबापत प्रेमललवा राजेन्द्रबाबु र उसको परिवारलाई टाँगामा सितैमा ओसारपसार गर्ने गर्दछ। उनीहरूबाट कौडी पैसा लिदैन यसो गर्नु आफ्नो कर्तव्य वा धर्म ठानेको छ। चुनावी विजय जुलसमा जाँदा उसको टाँगामा उलार भएको छ त्यही कारणले उसकी घोडी वसन्तीको मृत्यु भएको देखिन्छ। यसबाट उसको रोजीरोटी गुमेको छ। त्यसको क्षतिपूर्ति पाउने भुट्टा आशवासनले विचल्ली बनाएको छ। उसले सबै चिज गुमाएपछि बल्ल बुभेको छ कि गरिब, असाहाय, निमुखाको पक्षमा कोही हुँदैनन्। पीएदेखि मन्त्रीसम्म धोकेबाज निस्केका छन्। त्यसैले कसैको पनि विश्वासमा नपर्ने र सितैमा कसैलाई पनि टाँगामा सवार नगराउने सचेतनाको विकास भएको छ। प्रेमललवामा सुस्त रूपमा भएपनि स्वतन्त्रताको पक्षमा सामान्तको विरुद्धमा विद्रोही चेतनाको विकास भएको देखिन्छ।

सबाल्टर्न समूहका अध्येताको विचारअनुसार सबाल्टर्न वर्ग आफ्ना अधिकारका बारेमा बोल्नु सक्दैनन्। उनीहरूमा सचेतना र साहसको अभाव हुन्छ। उनीहरू बोल्न डराउँछन्। तर बिस्तारै सचेतना बढ्दै जाँदा प्रतिरोधी चेतना देखापर्दछ। जुन तलका साक्ष्यले स्पष्ट पारेको छ :

साक्ष्य - ३

साला कसले के भन्ने ? उसलाई ल्याउँछु ..भन्ने दृढ निश्चयका साथ ऊ जाँदैछ -भगवान् तलौवातिर। हदै भए बिरादरीमा हुक्कापानी बन्द होला। साला,पछि सबैलाई बोलाएर रक्सी,मासु खाईदिए पछि अनि सब ठीक (पृ.५८)।

प्रस्तुत साक्ष्यमा प्रेमललवा द्रौपदीलाई अन्तर्मनदेखि माया गर्दछ। उसलाई जीवन संगीनी बनाएर जीवन बिताउन चाहन्छ तर उनी कुमारी आमा भैइसकेकी यौनपेसाकर्मी हो। उसलाई समाजले रणडीको रूपमा हेर्दछ। उसलाई विवाह गरेमा समाजले आफ्नो हातको हुक्कापानी छोड्ने र समाजमा एक्लो बनाउने डर थियो। यस डरलाई प्रेमललवाले मनदेखि हटाएर समाजले जेसुकै गरिब उसलाई जीवन संगीनी बनाउने दृढ निश्चय गरेको छ। त्यसबाट उत्पन्न हुने समस्याको समाधान पनि निकालेको छ। त्यसकारण प्रेमललवामा समाजका अघि कडा समस्याको सामना गर्ने आत्मबलको विकास हुनु पनि प्रतिरोधी चेतना तथा विद्रोही भावना हो। समाजमा उच्च वर्ग वा प्रभुत्वशाली वर्गले निम्नवर्गमाथि विविध प्रकारले दमन गरेका हुन्छन्।

शक्ति सम्पन्न व्यक्ति वा वर्गले सीमान्त व्यक्ति, समुदाय र वर्गमाथि प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपले दमन, शोषण गरिरहेको हुन्छ। यस उलार उपन्यासमा परम्परावादी शक्तिकेन्द्रले सीमान्तीकृत समुदायका जनतामाथि अन्याय गरेको छ र उनका आवाजको दमन भएको छ। व्यापक अन्याय, शोषण, उत्पीडन र धोका भएपछि प्रेमललवाजस्ता पात्रमा प्रतिरोधी चेतनाको उजागर भएको देखिन्छ।

४. निष्कर्ष

नयनराज पाण्डेको उलार उपन्यासमा सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व र पहिचान तथा सीमान्त पात्रको अवाज र प्रतिरोधी चेतनाको सघन रूपमा प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ। पञ्चायतकालीन तथा वर्तमानकालीन सामन्तवादी राज्यव्यवस्थाले अवलम्बन गरेको जनविरोधी विचारबाट सिर्जित वर्गीय, लिङ्गीय, जातीय, क्षेत्रीय सीमान्तीयता प्रभुत्व

प्रतिरोधको विश्लेषण आन्तोनियो ग्राम्चीको प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यतासँग सम्बद्ध छ। सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व र पहिचान तथा सीमान्त पात्रको आवाज र प्रतिरोधी चेतना मूलसमस्या र शोधप्रश्नको समाधानका लागि पाठविश्लेषणकेन्द्री प्रयोग भएको देखिन्छ छ। सीमान्तीय अध्ययन भनेको सत्तासम्बन्धबाट सिर्जित विभेद र त्यसबाट विभाजित सामाजिक रूपरेखाका रूपमा परिभाषित विषय हो। यस मूलतः सामाजिक संरचनामा राज्यको मूलधारबाट बाहिर पारिएका, इतिहासविहिन र आवाजविहिन शोषित, उत्पीडित, समुदाय, वर्ग वा व्यक्तिको अध्ययन हो। उपन्यासमा प्रयोग भएका उद्धरणका आधारमा सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व पहिचान गरी तिनको आवाज र प्रतिरोधी चेतनाको पहिचान गरी सामाजिक शोषक, सामन्त, र राज्यव्यवस्थाको दोहोरो मारमा परेका सीमान्त पात्र र परिवेशको जीवन्त प्रस्तुति छ। उपन्यासको केन्द्रमा पञ्चायती व्यवस्था तथा वर्तमान व्यवस्थामा सीमान्त भूमिकामा रहेका प्रतिरोधी चेतना भएका नेपाली जनताका प्रतिनिधि पात्रहरू प्रेमललवा, द्रौपदी र त्यहाँको समुदायलाई प्रतिनिधिमूलक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ देशमा व्यवस्था परिवर्तन भएपनि शासकको व्यवहार, सोच र प्रवृत्तिमा परिवर्तन नभएकोले सीमान्तीय समुदायको अवस्था ज्यूँकोत्यै रहेको चित्र प्रस्तुत छ। उपन्यासमा सीमान्तीय पात्र प्रेमललवा र द्रौपदी लगायत सिङ्गो सीमान्त समुदायमाथि चरम अन्याय र शोषण भएको देखिन्छ। देशमा प्रजातन्त्र आएपछि पनि जनताका समस्या पूर्ववत् छन्। शासन व्यवस्था परिवर्तन भएपनि शासक राजनीतिक दल, नेता, कार्यकर्ता र प्रभुत्वशाली समूहको काम, सोचाई र व्यवहारमा कुनै परिवर्तन नआएको देखिन्छ। परम्परावादी शक्ति केन्द्रको समाजमा प्रभुत्व रहँदै आएको देखिन्छ। गरिबका लागि जो रक्षक उही भक्षक भएर आएका छन्। जन बलिदानबाट प्राप्त व्यवस्थाले सीमान्त वर्गको हितभन्दा पञ्चायती दलालको हितमा बढी काम गरेको कारण यस्ता वर्गमा निराशा छाएको छ। उनले यो व्यवस्थाप्रति आशा भरोसा गर्न छोडेका छन्। विस्तारै प्रेमललवाजस्ता पात्रमा आफूमाथिको अन्याय, दमन, उत्पीडनबारे सचेतना बढेर प्रतिरोधी चेतना उजागर हुनु यसको निष्कर्ष देखिन्छ।

सन्दर्भग्रन्थसूची

ग्राम्ची, आन्तोनियो (सन् २००६). 'हिस्ट्री अफ सबाल्टर्न क्लासेस'. मिडीया एण्ड कल्चरल स्टडीज. मिनाक्षी गिगी दुर्हम र केल्नर (सम्पा.) लण्डन : ब्ल्याकबेल पब्लिसिङ्।

पाण्डे, नयनराज (२०५५). उलार . काठमाडौं : तन्नेरी प्रकाशन .।

पाण्डे, तारकान्त (२०७३). *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र* . ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज (२०७७). *मार्क्सवाद र सबाल्टर्न अध्ययन* (दोस्रो संस्करण). ललितपुर: साभाप्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०७०). अवरजन अध्ययन र साहित्य. *भृकुटी* (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क) अङ्क ११, पृ. ३१८।

सुवेदी, अभि (२०६८). सबाल्टर्न इतिहास र बोली (भूमिका). तारालाल श्रेष्ठकृत *शक्ति, सष्टा र सबाल्टर्न*. पृ. xix–xxiii।

श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८). *शक्ति, सष्टा र सबाल्टर्न*. काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।

Email : hangdewa2@gmail.com